

Temetés a zsidó hagyományok szerint a bibliai- és talmudi időkben, valamint napjainkban

Összefoglalás ♦ *A halottakról való gondoskodás ősi szokásokon alapul a zsidó hagyományban. A Bibliában már az ősatyáknál találunk adatokat a temetésre vonatkozóan, de végérvényesen a Talmud (a zsidó hagyományok enciklopédiája) idejében (V. sz.) alakult ki azon gyakorlat, amely mindmáig jellemzi a hagyományos zsidó temetéseket. A halottbúcsúztatás héber szava (levájá) szó szerint elkísérést jelent, mert az elhunyt iránti tiszteletből mindenki köteles közreműködni a holttest eltemetésében. A halottal való foglalkozásról azt tartja a zsidó hagyomány, hogy az a legnagyobb micvá (jócselekedet), hiszen a halott már nem tudja azt viszonzni. A temetés leglényegesebb előírásai közé tartozik, hogy a holttestet minél előbb el kell temetni a földre, valamint nyugvóhelyét meg kell jelölni, hol a Másiáh (Messiás) eljöveteleig, tehát a holtak feltámadásáig fog pihenni.*

A Bibliában a temetésről az első beszámolót Sára temetésével kapcsolatosan olvashatjuk.¹ A temetés idejéről annyit tudunk, hogy a halottat még halálának napján el kellett temetni: „...*el kell temetned őt az nap...*”² (M.V. XXI,23). Az elhunytat gyermekei: „...*és eltemették őt Ézsau meg Jákob, a fiai*” (M.I. XXXV,29); hozzátartozói: „...*lementek testvérei és atyjának egész háza, fölvették őt, fölmentek és eltemették...*” (Bírák XVI,31); vagy szolgái: „*Elszállították őt szolgái holtan Megiddóból, Jeruzsálembé vitték és eltemették...*” (Királyok II. XXIII,30) kísérték a sírhoz. Josephus Flavius szerint Mózes korából eredő szokás volt a gyászmenethez csatlakozni és azt legalább egy rövid úton elkísérni.³ A nyugvóhelyhez vezető úton elől mentek a siratók, kik jajgatással fokozták a gyászos hangulatot. Őket követték a halottvivők, majd a családtagok és az elhunyt megtisztelői következtek. A temetés lezajlása után a résztvevők egy ideig még a sír mellett maradtak és sírtak.⁴ Koporsó nélkül temették el a megholtat⁵, a köpenyébe (lepedőszerű felsőruha / héberül: möil) burkolva, ahogyan az endori szellemidéző asszony is „látta” a már halott Sámuel: „...*Öreg férfi jön föl, köpenybe burkolózva*” (Sámuel I. XXVIII,14).

A korai bibliai időben sírbarlangokat használtak temetkezési helyül, amint azt az ősatyák kapcsán is olvashatjuk: „*És megparancsolta nekik és szólt hozzájuk: Én betérek népeimhez, temesetek el atyáimhoz a barlangba [...] Ott temették el Ábrahámot és Sára feleségét, ott temették el Izsákot és Rebeka feleségét, és ott temettem el Léát*” (M.I. XLIX,30-31). A természetes barlangok

mellett sziklába vágott sírokkal is találkozhatunk, amelyek rendszerint egy központi helyiségből álltak, és innét nyíltak a kisebb, de zárókövel eltorlaszolt sírkamrák. A kamrákban kőpadokra, padkákra helyezték a holttestet mindig a hátára fektetve, míg feje alá általában kőpárnát tettek. Legtöbbször a kamra aljában volt egy akna is, s ide helyezték a csontokat, mikor fel kellett szabadítani a padkán a helyet. A keresztény időszámítás előtti III-II. századtól kezdődően már osszuáriumokat (cserépből, fából készült, vagy puha mészkőből faragott ládikák) használtak a csontok tárolására. Ekkor vált szokássá, hogy olajmécseseket tettek a sírba, ugyanis a láng kialvása a pusztulásra utal, ahogyan Jeremiás próféta könyvében is olvashatjuk: *„És eltüntetem tőlük [...] mécsesnek világát. És ez egész ország rommá és pusztulássá lesz...”* (XXV,10-11). A királyok temetésénél illatszereket füstölögtettek és a sírba is tettek belőlük: *„És eltemették őt azon sírhelyen, a melyet ásott magának Dávid városában, és fektették őt a fekvőhelyre, a melyet megtöltöttek illatszerekkel és különféle fűszerrel, kenőcskeverés művével keverve és nagy máglyát égettek neki...”* (Krónika II. XVI,14).

Mivel a természetes barlangok ritkák, a sziklába vágott sírok pedig drágák voltak, csak a viszonylag jómódúak juthattak hozzá ezekhez a temetkezési helyekhez. Akiknek nem volt módjukban sírbarlangokba temetkezni, azok a valószínűleg tömegsírokat jelentő „köztemetőkből” kaptak helyet.⁶ Itt a földbe, vagy a köves felszínen mélyítették egy sekély gödröt, amelyet a halott belefektetése után kővel borítottak be. Ez védelmet nyújtott a holttestnek a vadállatok ellen, így ez a cselekedet jótéteménynek számított. (E gyakorlatból alakult ki, hogy mindmáig a meglátogatott sírokra kavicsot / követ helyezünk.) A régészeti feltárások szerint, Kumránban a keresztény időszámítás kezdete körüli időben a kétféle temetkezési mód kombinációját alkalmazták. Az itt eddig megtalált hozzávetőlegesen 1000 sír mindegyikénél egy-egy 1,2-2 méter mély árok alján kialakított padkára helyezték a holttestet, majd kövekkel lezárták azt.

A halottak elhamvasztását nem alkalmazta a zsidóság. Abban az esetben, ha a források mégis hasonló gyakorlatról számolnak be⁷, akkor az arra a szokásra utal, amely során csak a test lágy részeit égették el teljesen, a csontokat megőrizték, olajba mártották és gyalcsba göngyölték. A halott teljes elégetését, megsemmisítését büntetésként alkalmazták, pl.: *„Erre megkövezte őt egész Izraél kővel, elégették azokat tűzben...”* (Józsua VII,25). Az ókor zsidó emberei fontosnak tartották, hogy ha meghalnak, eltemessék őket, mert több szempontból is szerencsétlenségnek számított temetlenül maradni: *„...és még temetése sem volt neki: azt mondom, jobb nálánál az idéetlen”* (Prédikátor VI,3). A háborúnak is ez volt az egyik legsúlyosabb következménye: *„Mert haragja van az Örökkévalónak mind a népek ellen és föllobbanása mind a seregük ellen; átokká tette, odaadta a mérszárlásnak. Elesettjeik pedig eldobatnak és dögeiknek fölszáll büze...”* (Jesája XXXIV,2-3). Legtöbbször Isten büntetésének tekintették a temetés elmaradását: *„Mert így szól az Örökkévaló a fiakról és leányokról [...] Sokféle kínos halállal fognak meghalni, nem siratják és nem temetik el, trágyává lesznek a föld színén, a kard és az éhség által pusztulnak el, és hullájuk eledelül lesz az ég*

madarának és a föld vadjának” (Jeremiás XVI,3-4). A temetés megillette még az ellenséget is: „...*Nézzetek csak utána ennek az átkozottnak és temessétek el...*” (Királyok II. IX,34). Az eltemetés jelentőségét az a felfogás eredményezte, miszerint a halál utáni élet attól is függ, hogy az ember teste, de főleg csontjai miként őrződnek meg. A csontok segítségével történő újjáéledésnek gyönyörű illusztrációja Jechezkél (Ezékiel) próféta látomása a csontokkal teli völgyről.⁸

A temetkezési hely kiválasztásánál elsődleges szempont az volt, hogy az ősök mellett nyugodjék az elhunyt: „*Hogy feküdjem atyáimmál, vigy el engem Egyiptomból és temess el az ő temetőhelyükön*” (M.I. XLVII,30). Ha ez mégsem így történt, akkor azt Isten büntetéseként fogták fel: „...*mivelhogy engedetlen voltál az Örökkévaló parancsa iránt és nem őrizted meg a parancsolatot, melyet az Örökkévaló, a te Istened neked parancsolt, [...] nem jut a te hullád őseid sírjába*” (Királyok I. XIII,21-22). A sírokat tisztátalan helynek tekintették (M. IV. XIX,16), ezért meg kellett azokat jelölni valahogyan. Ezek voltak a síremlékek, emlékkövek, amelyekkel a korai bibliai időktől kezdve találkozhatunk, hiszen Ráhel sírja fölé Jákob már ilyet állított.⁹ Építmény jellegű síremlékeket – hellenista hatásra – a keresztény időszámítás előtti II. századtól ismerünk. Ilyet emelttetett a Hasmoneus dinasztiából származó Simon, az első főpap és király: „...*atyja és testvérei sírján síremléket emelt, olyan magasat, hogy messziről látszott; előlről is, hátulról is csiszolt kövekből készült. Aztán két piramist emelt, egyet – a többivel szemközt – az apjának, aztán az anyjának és négy testvérének. Végül támfalat csatolt hozzájuk, körülvette őket magas oszlopokkal. Az oszlopokra örök emlékezetül fegyverdíszeket és a fegyverek mellé hajókat vésetett, hogy mind láthassák a tengeren járók...*” (Makkabeusok I. XIII,27-29).

A Biblia utáni kortól a Talmud alaplírájának, a Misnának a megírása idejéig (II-III. század) terjedő időszakban adataink eléggé hiányosak. A Misna traktátusai közül a Moéd Kátán III. fejezete tárgyalja részletesebben a halotti rítusokat, egyébként csak elszórt adatokból alkothatunk képet a jelentős átalakulásokról. A halotti szertartások új elemekkel gazdagodtak: a halott arcát azonnal letakarták, illatos füstölőkkel tüntették el a kellemetlen szagot, a felöltendő ruhát kimoszták, a szomszédok ételt vittek a gyászolóknak, koporsóban temettek és azt a főtérről vitték a temetőbe stb.¹⁰ A koporsóra virágot is tettek, sőt még ünnepen is megengedett volt a virág levágása (mely ünnepnap egyébként tilos!) a halott megtisztelésének céljából.¹¹ A halotti ruha továbbra is a lepedőszerű felsőruházat maradt, de elnevezése már nem köpeny / möil, hanem a tahrihin (a héber csavar, beköt szavakból), amelybe belegöngyölték a holttestet. Előfordult az is, hogy meztelenül temettek.¹² E temetési mód azonban csak igen ritkán fordulhatott elő, mert arról olvashatunk – és ez lett szokássá –, hogy a fényűzés elleni intézkedésül Rábbán Gamliél elrendelte, hogy őt „egyszerű lenszürke, durva ruhában temessék”, ennek eredményeként mindenkit alig egy zuz (igen csekély összeg) értékű ruhában temettek el.¹³ Josephus Flavius is hasonló szokásról tanúskodik az I. század-

ban.¹⁴

A vezető személyiségek végrendeletükben gyakorta intézkedtek temetésükről: Rabbi Jehuda Hanászi például megtiltotta, hogy halála után gyász-összejöveteleket tartsanak. Rabbi Hizkija úgy rendelkezett, hogy koporsója alul lyukas-, halotti ruhája pedig egyszerű legyen. Rabbi Josija azt kérte, hogy „*fehér és kényelmes ruhába temessenek, de az ne legyen drága, cipőt húzzanak a lábamra, botot adjanak a kezembe; és oldalra fektetve temessenek el, ha jó a Messiás én is feltámadhassak.*”¹⁵ Sírkövet, emlékművet sem állítottak maguknak, hasonlóan Rabban Gamliél fiához, Simon ben Gámliélhez, aki kijelentette: „*Igaz embereknek, tudósoknak és jámboroknak nem szükséges értékes kőből való emlékművet állítani: elhangzott szavaik az ő igaz emlékezetük.*”¹⁶

Rabbi Mose ben Maimon / Maimonidész a zsidóság egyik legnagyobb bölcseleje és vallási kodifikátora írta a XII. században az alábbi sorokat, amelyek azóta is érvényesek egy zsidó ember temetésénél: „*Rabbinikus parancs [...] gondoskodni a temetési szertartásról, vállon vinni a koporsót, azt a sírhoz kísérni, búcsúbeszédet mondani, kiásni a sírt és eltemetni a halottat.*”¹⁷

A halál bekövetkezte és a halott előkészítése után – a bibliai és a talmudi időktől, egészen a múlt századig (Magyarországon 1827-ig*) – még aznap vagy a halál beállta utáni napon temettek, eleget téve a Talmud erre vonatkozó előírásának.¹⁸ E szokásra egy másik talmudi forrás¹⁹ a Tórában véli megtalálni a magyarázatot: „*És meghalt Ráhel és eltemették*” (M.I. XXXV,19). Kivételt csak azokkal a halottakkal tettek, akiknek hozzátartozói nem az elhunyt lakhelyén éltek, és így időt kellett hagyni, hogy ők is részt tudjanak venni a temetésen. A halottat az előírás szerint földbe kell temetni, mert így valósulnak meg a Tóra (Mózes öt könyve) szavai, miszerint: „*...mígnem visszatérsz a földhöz, mert belőle vétettél; mert por vagy és porhoz térsz vissza*” (M.I. III,19).

A holttest boncolása általában tilalmas, kivételt képez, ha a polgári törvényhatóságok azt elrendelnék. Zsidó halottat, zsidó temetőben kell eltemetni, melynek elnevezései is mutatják a zsidóság hozzáállását a halálhoz, az elmúláshoz. Ezen elnevezések közül néhány példát említek:

- Az **élők háza** (bét háhájim) elnevezés Jesája (Ézsaiás) próféta könyvéből (XXVI,19) ered, miszerint: „*Éledjenek fel a te halottaid, holtaim támadjanak föl...*”
- Az **Öröklét háza** (bét olámó) név a Kohelet (Prédikátor) könyvéből (XII,5) származik: „*...mert elmegy az ember az öröklét házába...*”
- A Jób könyve (XXX,23): „**Minden élő találkozó házának**” említi.
- A Talmud egy helyütt a „**halál udvarának**” nevezi.²⁰
- A középkori Nyugat-Európában a zsidó temető általában a **Hortus judaeorum** (zsidók kertje) néven ismeretes, míg Itáliában a **Mons judaicus** (zsidó-hegy) elnevezés volt az általános, mert többnyire az a városon kívüli hegyoldalon kapott helyet.

- Jiddisül egyszerűen csak **kvóresznek**, vagyis síroknak nevezzük temetőinket.
- Néhol a szintén jiddis **git ort** (jó hely) elnevezést is használták.

A temetőnek – a Misnában leírtaknak megfelelően²¹ – lakott területen kívül, a szélső háztól legalább ötven ámá (egy ámá kb. 60 cm) távolságon túl kell lennie és körül kell venni kerítéssel. Az itt lévő fák, növények gondozása, de még a fű lenyírása is tiltott a halottak tisztelete miatt a Talmud előírásának megfelelően.²² A temető bejáratánál található a Ciduk hádin ház, amely gyakorlatilag a szertartási épület, és az egyik itt elmondandó halott-búcsúztató imáról (Ciduk hádin) kapta nevét. A temetést megelőzőleg itt végezték el egy külön helyiségben a halott mosdatását (táhára) és öltöztetését. Ez az épület általában három részből áll: külön női- és férfi előkészítő helyiség kap benne helyet, és középtűt található a „ravatalozó”, ahová a már előzőleg lezárt és fekete lepellel letakart egyszerű, deszkákból készült koporsót (áron) helyezik a szertartás kezdetéig.

A temetőben lévő síroknak is megvan a rendje, mert az első sorba mindig a kohanitákat (a hagyomány szerint Áronnak, az első főpapnak a leszármazottai, kik a Tóra szerint nem érintkezhetnek halottal, mert akkor rituálisan tisztátalanokká válnának²³), a lévítákat (Lévi törzsének leszármazottai, a kohaniták segítői), a rabbikat, a hitközség és a Hevra Kádisa (Szent Egylet / a halottak végtisztességének megadásával és egyéb humanitárius ügyekkel foglalkozó szervezet) elöljáróit temetik. Az ortodox (hagyományhű) zsidóság temetőiben általában külön parcellákba temetik a férfiakat és nőket, még akkor is, ha azok házastársak voltak.

A zsidó temetőben két sír között legalább (vízszintesen és függőlegesen is) hat tefáh (egy tefáh kb. 10 cm) távolságnak kell lennie az előírás szerint.²⁴ Sírkövet nálunk a temetés első évfordulóján a jórcájt (jiddis) napján szokás állíttatni. A sírkövek (mácévat) Magyarországon általában álló helyzetűek, elvéve azonban találhatóunk fekvő sírköveket is, például Északkelet-Magyarországon. A hászid rebbék sírja fölé kis házat is szokás építeni, ilyeneket is Északkelet-Magyarországon találhatunk. A sírkövek felirata hagyományosan héberül van írva, vagy héber felirat is szerepel rajta. Felül a két betű: □'□ vagy □'□ egy rövidítés, amelynek jelentése: itt van eltemetve vagy elrejtve. Alatta az elhunyt héber neve és halálkozásának a zsidó időszámítás szerinti időpontja következik. A sírköveken legalul találjuk az öröklétről szóló idézet rövidítését: □'□'□'□'□, amelynek feloldása: „*Lelke legyen befoglalva az öröklét kötelékébe*” (Sámuel I. XXV,29). Természetesen szokás még egyéb szavakat, mondatokat vagy ábrákat is írni / vésní a sírkőre (mácévá), például: a kohaniták sírkövére az áldó kezeket, a lévítákéra egy kancsót, az elhunyt nevére utaló ábrákat, vagy a név akrosztichonba foglalt alakját stb.

A temetés, amint egyik elnevezése (levájá / elkísérés) is mutatja, nem más, mint a halott elkísérése a sírba helyezésig. A búcsúztató szertartás alatt a férfiak a koporsó (áron) jobb oldalán, míg

* A halottkémlésre és a holtak eltemetésére vonatkozó helytartótanácsi rendelet megjelenéséig. (A szerk.)

a nők balra helyezkednek el. A kezdetet a kántor (házán) éneke jelzi, majd a rabbi tart gyászbeszédet (heszped), de a hivatásos vallási funkcionáriusok jelenléte nem szükséges feltétele a temetésnek. Némely közösségben gyakorolják még azt a szokást is, hogy a szertartás megkezdése előtt a koporsót a halott lábánál megérintve bocsánatot kérnek az elhunyttól. Ez a hagyomány egy, a Talmudban található mondat („*Istentől megbocsátást kap az, aki az igaz embert Őszintén meggyászolja*”²⁵) sajátos értelmezéséből ered. Ekkor szakítják be (keriá) a halott közvetlen hozzátartozóinak ruháját, a Bibliában több helyütt (M.I. XXX,37; Sámuel II. XIII,31; stb.) is olvasható példákat követvén. E szokásról a Talmud is ír: „*Aki halott mellett áll, szaggassa meg ruháját.*”²⁶ A ruha beszakítása / betépe – mely szülők halála esetében a bal-, egyéb hozzátartozó halálakor a jobb oldalon történik – egyes szokások szerint a halál beálltakor történik, más hagyomány szerint csak a sírnál végzik azt el, de mindenképpen a koporsó földdel való befedéséig. A gyászbeszéd mondása már a talmudi időkben is szokás volt (Talmud, Bává bátrá 100b; Ketubot 8b; stb.).

A sírhoz a XCI. zsoltár szavai mellett kísérik a halottat. Szokás többször – általában háromszor vagy hétszer – megállni és ezzel is jelezni, hogy milyen nehezünkre esik megválni az elhunyttól. Ha valaki temetési menettel találkozik – a hagyomány előírása és a halott megtisztelésének okán – köteles kísérni legalább négy ámá (egy ámá kb. 60 cm) úton, mert ez olyan könnyörületesség, irgalmasság, amelynek nincs viszonzása – írja Rási / Rabbi Slomo Jichák kommentárjában a M.I. XLVII,29. verséhez.

A koporsót (áron) kézi erővel a ravatalágyon (mitá), vagy vállon viszik a sírgödörhöz. Miközben a sírba leengedik, a XCI. zsoltár utolsó szavait szokás mondani: „*...megmutatom néki segítségemet.*” A sírba helyezés után a rabbi, majd a hozzátartozók, és a jelenlévők – kifordított tenyérrel, vagy lapáttal (általában háromszor) – földet szórnak a sírba, miközben a M.I. III,19. versét: „*...mert por vagy és porhoz térsz vissza*” mondják. A sírt már előzőleg úgy ásták ki, hogy a halott feje nyugati irányban, tehát lábaival kelet (Izrael földje) felé nézzen.

A lapátot nem adjuk kézről-kézbe, nehogy a bajt, a rosszat átadjuk / átvegyük – tartja a néphit. A sír betemetése előtt szokásban volt / van, hogy bekiáltják vagy egy papírdarabra írva bedobják a sírba az elhunyt nevét. Volt / van oly hagyomány is, hogy zsoltárverseket – általában a CXIX. zsoltárból (az alef-bét /a héber abc/ zsoltárból) – idéznek, amelyeknek kezdőbetűi kiadják az elhunyt héber nevét. A szokások magyarázata, hogy a túlvilágon az odaérkezőtől megkérdezik a nevét, és ha nem tudná, akkor rögtön elkezdődik bűnhődése, mivel csak a gonosztevők felejtik el nevüket – írja az eufemisztikus című poszt-talmudikus traktátus, a Szemáhot (Örömmünnepek), Hibut hákéver fejezete. A sír befedése után a férfiak sorfalat állnak, és a gyászolók e sorfal között haladnak át. (Más szokás szerint a temető kijáratánál állnak sorfalat.) A sorfal között áthaladó gyászolók a hagyomány szerint kibontják / kihúzzák cipőfűzőjüket vagy levetik cipőjüket.

A gyászra kötelezett közvetlen hozzátartozók ezek után kádíst (arameus nyelvű Istent dicsőí-

tő ima) mondanak. Ezen ima recitálására is vidékenként különböző szokások ismeretesek. Néhol a Ciduk hádin házban, néhol a sír befedése után mondják, de mindenképpen szükséges a minján (tíz felnőtt férfi) jelenléte. A temetőből kijövet szokás néhány fűszálat letépni, és hátunk mögé dobva elmondani egy mondatot a Zsoltárok könyvéből, amely az örök életre, a feltámadásra utal: „...és virágozzanak ki a városból, mint a földnek füve” (LXXII,16). Ennek a hagyománynak számos magyarázata ismert:

- emlékeztetés arra a Talmud idejében gyakorolt szokásra, hogy illatos füveket téptek és a halottak mellé rakták²⁷;
- így jelzi a temetőből távozó, hogy semmit sem visz magával ami a halottaké, mert ez tilos²⁸;
- élőnek és holtak az elválasztása / elszakítása a fűtépés;
- a néphit szerint így lehet felismerhetetlenné tenni az utat a halál angyala (jiddisül: málhémóvesz) előtt, aki értelemszerűen jelen van a temetőben és követné az élőket.

A temetőből kijövet leöblítjük kezeinket, és ekkor vagy még közvetlenül a sír befedése után szokás jótékony célra pénzt adományozni (cedáká). E rítus magyarázatának alapja egy bibliai mondat, miszerint: „A jótékonyosság megment a haláltól” (Példabeszédek XI,4). A temetésre sem a hozzátartozók, sem a tisztességtevő gyülekezet tagjai nem hoznak – a hagyomány szerint – virágot, így azt nem is raknak a sírra. A virágkoszorút már a Talmud idejében sem nézték jó szemmel, mert a gazdagok és szegények közötti megkülönböztetésre adott lehetőséget, de még a középkorban sem volt egyértelműen tilalmas, ahogyan Rási / Rabbi Slomo Jichák is írja talmudi kommentárjában.²⁹ A későbbiekben azonban – valószínűleg megkülönböztetésül a keresztény szokásoktól – már egyáltalán nem alkalmazták. A jövőbeli sírlátogatások alkalmával is csak egy kődarab sírra helyezésével jelezzük a látogatás kegyeletes tényét. A temetési szertartás végeztével a gyászolásra kötelezettek az elhunyt lakásába mennek és megkezdik a gyászolást, amelynek pontosan kidolgozott szabályai, hagyományai és előírásai vannak.

IRODALOM

Biblia. Budapest, Szent István Társulat, 1982.

DOMÁN ISTVÁN (vál. és ford.): *A Babilóniai Talmud.* Budapest, Orex Bt., 1996.

ERDÉLYI LAJOS: *Az élők háza.* Héttorony, 10-46.

ERDÉLYI LAJOS: *Régi zsidó temetők művészete.* Bukarest, Kriterion, 1980. 5-26.

GANZFRIED, SLOMO: *A Sulchan aruch kivonata III* (Reprint). Budapest, MIOK, 1988. 1006-1018.

HAAG, HERBERT: *Bibliai lexikon.* Budapest, Szent István Társulat, 1989.

HALÁSZ NÁTÁN: *A kegyelet forrása.* Budapest, 1902. 140-168.

- JÓLESZ KÁROLY: *Miért?* Copyright, 67-68.
- JÓLESZ KÁROLY: *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest, Korona GT, 1987.
- KÁLMÁN ÖDÖN: A gyászruha színe a zsidóknál. In: *IMIT évkönyv*, Budapest, 1937. 312-317.
- KÁLMÁN ÖDÖN: *A rabbi könyve*. Budapest, 1940. 58-63.
- KECSKEMÉTI LIPÓT: Halottas szertartások az ősi Izraelben. In: *IMIT évkönyv*, Budapest, 1897. 90-107.
- LAU, ISRAEL MÉIR: A zsidó élet törvényei. In: *Jerusalem*, 1994. 471-476.
- OLÁH JÁNOS: Temetés az ókori zsidó irodalomban, valamint e tradíció alapján a közelmúlt magyarországi zsidóságánál. In: *A halál, temetés és a gyász az ókori zsidó irodalomban, valamint e tradíció alapján a közelmúlt magyarországi zsidóságánál* (Kézirat). 12-21.
- OLÁH JÁNOS: *Judaisztika II*. Budapest, Filum, 1999. 67-71.
- OLÁH JÁNOS: *Mindennek rendelt ideje van II*. Budapest, Lauder Javne, 1999. 38-40.
- OLÁH JÁNOS: *Micve. Kísérőfüzet a Micve c. dokumentumfilm iskolai feldolgozásához*. Budapest, Lauder Javne, 2001.
- SÁROS LÁSZLÓ, VÁLI DEZSŐ: *Tanú ez a kőhalom*. Budapest, Új Mandátum, 1993. – Raj Tamás bevezető tanulmánya, 5-13.
- MOLNÁR ERNŐ (szerk.): *A Talmud könyvei* (Reprint). Budapest, Ikva, 1989.
- RAJ TAMÁS: *Vigasztaljátok népemet*. Budapest, Makkabi, 1998.
- ROSENBERG LEOPOLD: *A zsidó vallás törvényei*. Budapest, Makkabi, 1996. 91-97.
- SCHEIBER SÁNDOR: „...és beszélj el fiadnak”. Budapest, Corvina, 1984. 26-35.
- SCHEIBER SÁNDOR: *Folklór és tárgytörténet* (Teljes kiadás). Budapest, Makkabi, 1996. – Számottevő adat, forrás található a zsidó írók folklóráját feldolgozó tanulmányokban.
- SINGER S. LEO: *Kötelességtan*. Rimaszombat, 1907.
- T'náh / Biblia I-II* (Reprint). Budapest, Makkabi, 1994.
- ÚJVÁRI PÉTER (szerk.): *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929.
- WIRTH PÉTER: *Itt van elrejtve*. Budapest, Európa, 1985. – Scheiber Sándor utószava, 149-157.

JEGYZETEK

¹ M.I. XXIII. fejezet.

² *Megjegyzés*: A szövegben előforduló bibliai idézetek leelőhelye az IMIT (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat) által 1898-1907 között kiadott Biblia / T'náh, ezért az idézetek a kor helyesírását és szóhasználatát tükrözik.

³ Contra Apionem II,6.

⁴ Sámuel II. III,31-32.

⁵ Királyok II. XIII,21.

⁶ Királyok II. XXIII,6; Jeremiás XXVI,23; stb.

⁷ Sámuel I. XXI,12-13.

⁸ Jechezkel XXXV. fejezet

⁹ M.I. XXXV,20.

-
- ¹⁰ Misna, Moéd kátán III,7.
¹¹ Talmud, Bécá 6a.
¹² Talmud, Sábát 14a.
¹³ Talmud, Moéd kátán 27b.
¹⁴ Bellum Judaicum II,1.
¹⁵ Talmud /jeruzsálemi/, Ketubot XII,3.
¹⁶ Misna, Skálim II,7.
¹⁷ Misné Torá, Széfer sóftim – Hilhot avél XIV,1.
¹⁸ Szánhedrin 46a.
¹⁹ Talmud, Moéd kátán 28a.
²⁰ B'ráhot 23a.
²¹ Bává bátrá II,9.
²² Szánhedrin 46b.
²³ M.III. XXI. fejezet
²⁴ Kicur sulhán áruh CXCIX,3.
²⁵ Sábát 119b.
²⁶ Sábát 105b.
²⁷ Bécá 6a; Bává kámá 16b; stb.
²⁸ Talmud, N'zikin / Szemáhot XII. fejezet
²⁹ Talmud, Bécá 6a.